

HOOFSTUK III

DIE OMGEWING EN DIE VINDPLEKOPNAME

1. INLEIDING

Soos in hoofstuk I, afdeling 3, genoem is, strek die navorsingsgebied, wat breedweg as Suidoos- en Sentraal-Marico omskryf kan word, vanaf die suidoostelike grens van die distrik Marico tot net noord van die nedersetting by Enselsberg. Zeerust in die weste is teenswoordig die grootste dorp in die ondersoekgebied, wat in totaal sowat 3000 km² beslaan (kyk kaart 1). Hierdie deel van die voormalige Wes-Transvaal ressorteer tans onder die sentrale streek van die provinsie Noordwes. Geografies lê die gebied wat argeologies verken is, tussen die breedtegrade 25° 50' suid en 25° 15' suid, asook die lengtegrade 26° oos en 26° 30' oos.

Dit is voor die hand liggend dat huidige distriksgrense geen betekenis in voorhistoriese tye gehad het nie. Daarbenewens het distriksgrense in historiese tye periodiek verander, soos duidelik blyk uit die resente geskiedenis van Bophuthatswana en Noordwesprovinsie. Soos ook in hoofstuk I, afdeling 2, aangedui is, was die moontlike koppeling van die argeologiese data met die getuienis vervat in die mondelinge oorleweringe van die Tswana (veral die Hurutshe) en kontemporêre dokumentêre bronne uit die vroeë negentiende eeu, die belangrikste oorweging by die afbakening van die navorsingsgebied. 'n Ontleding van laasgenoemde twee inligtingsbronne is in hoofstuk II gegee. Toe die eerste Europeërs Suidoos- en Sentraal-Marico aan die begin van die negentiende eeu bereik het, was die grootste gedeelte daarvan onder die beheer van die Hurutshe en het dit as *Lehurutshe*, dit wil sê die land van die *Bahurutshe*, bekend gestaan (Germond 1967:86).¹

Slegs 'n klein aantal argeologiese of voorhistoriese ondersoeke het tot dusver spesifiek op die interaksie tussen die mens en die omgewing gedurende die Suider-Afrikaanse Ystertydperk gefokus (kyk Hall 1981; Feely 1980, 1987; Plug 1988; Prins 1993). Hoewel hierdie studie nie binne 'n ekologiese raamwerk aangepak is nie, is daar van die veronderstelling uitgegaan dat omgewingsdata essensieel is met die oog op 'n beter begrip van die leefwyse van die landbouergemeenskappe in Marico gedurende die Latere Ystertydperk. Vervolgens word daar dus 'n oorsig van die klimaatstoestande gedurende die sogenaamde Klein-Ystyd gegee, waarna die hoofkenmerke van die omgewing en die resultate van die streekopname van Ystertydperkvindplekke uiteengesit word. Sodanige streekopname is 'n belangrike stap in die bepaling van die kulturele en etnohistoriese konteks van argeologiese vindplekke, dit wil sê die samestelling van 'n kultuurhistoriese raamwerk vir 'n gebied.

¹ Lehurutshe is 'n pleknaam wat net soos Lesotho die naamwoordklasprefiks *le-* bevat (kyk Cole 1955:352; Snyman 1990:45). Dit het vroeër 'n baie wyer geografiese betekenis gehad as die latere distriks- en dorpsnaam Lehurutshe tydens die bestaan van die staat Bophuthatswana.

2. DIE KLEIN-YSTYD

In 'n oorsig van die Suid-Afrikaanse klimaat oor die afgelope 2000 jaar deur Tyson en Lindesay (1992) word die tydperk van 1300 tot 1850 as die 'Klein-Ystyd' getipeer. Twee koeler en droër fases word gedurende die Klein-Ystyd onderskei, naamlik 1300-1500 en 1675-1850. Die vroeëre fase, wat die koudste en waarskynlik die droogste was, het gevolg op 'n warm en nat fase wat van ongeveer 900 tot 1300 geduur het en onder meer deur die hoogbloeï van die Mapungubwekompleks in die Limpopovallei gekenmerk is. Die fase tussen 1500 en 1675 verteenwoordig 'n breuk in die Klein-Ystyd en het met 'n warmer en natter klimaat gepaard gegaan.

Volgens Tyson en Lindesay (1992:275, 276) was die klimaatstoestande gedurende die twee droër fases van die Klein-Ystyd 'slightly drier' as tans, en is daar veral ten opsigte van die voormalige Transvaal onmiskenbare getuïenis dat droër toestande destyds geheers het. Ondersoeke na die destydse omstandighede toon aan dat die 'tree cover was reduced, with less favourable temperature and moisture conditions than those of the present. With diminished easterly winds, and hence increased mid-latitude westerly activity, temperatures would have fallen and droughts increased' (Tyson & Lindesay 1992:275). Volgens Tyson (telefoniese mededeling, 1 September 1993) het die reënval gedurende die warmer en natter fase van 1500 tot 1650 waarskynlik grootliks ooreengestem met dié van die hede, dit wil sê met dié van die 'post-"Little Ice Age" period of recovery and amelioration' na 1850, soos wat in bogenoemde klimaatsoersig onderskei is (Tyson & Lindesay 1992:275).

In hierdie verband is dit ook interessant om na die bevindinge van paleovloedhidrologie te verwys. Volgens Smith (1994:17) dui die radiokoolstofdatums wat vir vloedafsettings in die Oranjerivier naby Vioolsdrif verkry is, daarop dat groot vloede teen ongeveer 1655, 1670 en 1685 (of 1720) voorgekom het, dit wil sê teen die einde van die koeler en natter fase binne die Klein-Ystyd. Teen 1300 het daar klaarblyklik 'n vloed van 'Bybelse afmetings' in dieselfde area voorgekom (Smith 1994:17). Luidens Tyson en Lindesay (1992) was daar gedurende die latere koeler en droë fase wat van 1675 tot 1850 geduur het, 'n klimaatsafwyking in die periode van 1790 tot 1810, toe dit oor die algemeen natter was as tans.

Aangesien die verspreiding van Ystertydperkterreine volgens Huffman (1996b) ook 'n aanduiding kan gee van die destydse klimaatstoestande, het hy bogenoemde klimaatsrekonstruksie met die beskikbare argeologiese getuïenis vergelyk. Op grond van 'n kalibrering van die radiokoolstofdatums waarop Tyson en Lindesay (1992) se afleidings steun, aangevul deur die datering van sleutelterreine uit die Ystertydperk, het Huffman (1996b:59) 'n effens gewysigde klimaatschronologie vir die laaste 2000 jaar gerekonstrueer. Ten opsigte van die Klein-Ystyd onderskei hy die volgende klimaatsfases (Huffman 1996b:59): (a) 'n koel en droë fase tussen 1290 en 1425 (b) 'n warm en natter fase tussen 1425 en 1675 (c) 'n koel en droër fase tussen 1675 en 1780 en (d) 'n warm en nat fase tussen 1790 en 1810. Volgens Huffman (1996b:55, 59) toon die argeologiese rekord dat daar 'n korrelasie is tussen hierdie klimaatsfases en bepaalde vestigingspatrone en bevolkingsbewegings gedurende die Latere Ystertydperk, 'n kwessie waarop daar in hoofstuk VII, afdeling 1, nader ingegaan word.

Soos uit die radiokoolstofchronologie sal blyk (kyk hoofstuk V en tabel 5.11), val die Latere Ystertydperk van Suidoos- en Sentraal-Marico volledig binne die Klein-Ystyd. Dit blyk ook uit Tyson en Lindesay (1992) se rekonstruksie dat die klimaatstoestande en die omgewing in die Suid-Afrikaanse binneland gedurende die Latere Ystertydperk waarskynlik nie wesenlik van dié van die

histories bekende periode verskil het nie. Hoewel die beskrywing van omgewingstoestande in Marico wat hierna volg, dus berus op inligting wat hoofsaaklik in historiese of resente tye ingesamel is, bied dit steeds 'n goeie aanduiding van die natuurlike omgewing waarin die Latere Ystertydperkbevolkers van Suidoos- en Sentraal-Marico hulle bevind het.

3. DIE OMGEWING

a. Topografie en geologie

Volgens 'n fisiografiese streeksindeling van die land maak Suidoos- en Sentraal-Marico deel uit van die westelike Bankeveld wat die Bosveldkom in die noorde van die Hoëveld in die suide skei (Barnard *et al.* 1972:281-282; King 1942:274-275; Wellington 1955:37, 82-84). Dit word deur 'n heuwel-en-vallei-landskap gekenmerk wat grotendeels tussen 1200 en 1500 m bo seevlak lê. Slegs in die heel suidelikste deel, naby die grens met die Lichtenburgdistrik, is die landoppervlak ietwat hoër, terwyl die hoogte bo seevlak in die stroomgebied van die Klein-Marico- en die Groot-Maricorivier tot tussen 1000 en 1200 m bo seevlak daal. Die heuwels suid van Zeerust staan as die Baskoppe bekend (Breutz 1953:13), 'n klaarblyklike verwysing na die bergbas of looibas (*Osyris lanceolata*) wat daar groei. Die Baskoppe, wat onder andere die Vergenoegdrant insluit waarop die groot klipbouvalkompleks voorkom wat deur Mason (1986) ondersoek en as 'Kaditshwene' geïdentifiseer is (kyk hoofstuk I, afdeling 4), sluit aan by die bekende rante van Zedelingspost 300 JP, naamlik Antjie-se-Kop, Langkop en die Mosegakoppe. Tussen hierdie rante lê daar 'n vallei waarin 'n deel van die Hurutshe en die Ndebele van Mzilikazi hulle tydens die *difaqane* gevestig het en wat onder vroeë Europese reisigers as die 'Basin', oftewel die Mosegakom, bekend gestaan het (Gronum 1938:33; Kotzé 1950a:125-128).

Volgens Hall en Humphrey (1910:8) bevorder die sanderige aard van die heuwelhange in die suidooste van Marico die retensie van reënwater en is die 'well wooded condition of this strip of country' gevolglik opvallend. Die meeste van hierdie rante is uit kwartsiet en skalie van die Rooihooft- en die Timeball Hill-formasie saamgestel (Hall & Humphrey 1910:16; Walraven 1981:8-9). Hierdie twee geologiese formasies, tesame met die Boshoeck-, Hekpoort-, Dwaalheuwel-, Strubenkop-, Daspoort-, Silverton- en Magaliesbergformasie, maak deel uit van die Pretoriagroep, 'n onderafdeling van die Transvaalsupergroep. Die sedimente en vulkaniese gesteentes van hierdie Supergroep, waarna vroeër as die Opeenvolging of Sisteem Transvaal verwys is, is tussen 2500 en 2200 miljoen jaar gelede gevorm (Cairncross & Dixon 1995:xvi). Die kwartsiet- en skaliegesteentes, asook dagsome van intrusiewe diabaasgange, het die boumateriaal vir die oprigting van die talle klipmuurkomplekse in die suidooste van Marico gedurende die Latere Ystertydperk gebied.

Die Klein-Maricorivier, wat op die plaas Rietvaly 311 JP ontspring, en die bolope van die Groot-Maricorivier is die hoofwaterbronne van die suidoostelike gedeelte van Marico (Hall & Humphrey 1910:10, 14). Verskeie kleiner riviere of spruite loop in die Klein-Maricorivier (*Mainêêlô* of *Mainêêlwê*), voordat dit op die plaas Zamenkomst 81 JP in die Groot-Maricorivier vloei om die

Maricorivier (*Madikô* of *Madikwê*)² te vorm, naamlik Sendelingspruit (*Mmakgamê*), Malmaniesloop, Kareespruit, Wilgeboomspruit (*Maruntwane*) en die Doringrivier (*Legogwê*). Net oos van Zeerust, by die samevloeiing van die Klein-Maricorivier en die Kareespruit, is daar 'n poort in die rante wat 'n belangrike deurgangsroete vorm wat waarskynlik reeds in voorhistoriese tye in gebruik was. 'n Groot deel van hierdie poort is tans toe onder die water van die Klein-Maricopoortdam. Plaasname soos Buffelsfontein, Koedoesfontein, Kwaggafontein, Kwarriefontein, Rhenosterfontein en Waterkloof in Suidoos-Marico dui daarop dat daar tot in historiese tye genoegsame waterbronne vir veral veeboere beskikbaar was. Diep, rooi leemgrond wat vir akkerboudoeleindes geskik is, word veral in die laerliggende riviervalleie of naby spruite aangetref. Die bo-grond op die heuwels waarop baie van die klipbouvalle voorkom, is egter vlak.

Op die Maricodistrik se suidoostelike grens met die Lichtenburgdistrik word dolomietafsettings van die Malmanisubgroep, 'n afdeling van die Chuniespoortgroep van die Transvaalsupergroep, aangetref. Hoewel min lopende water in die dolomietarea voorkom, is daar 'n aantal sterk waterbronne of oë waar die Groot-Maricorivier ontspring (Hall & Humphrey 1910:7, 10). Volgens Van Rooyen (1951:1) lê die oorsprong van die Groot-Maricorivier op die plaas Grootfontein 225 JP, waar dolomiet van die Malmanisubgroep en skalies van die Pretoriagroep bymekaarkom.

Noord van Zeerust strek die heuwel-en-vallei-landskap tot by die rante van Tswenyane-Enselsberg in Sentraal-Marico. Die rantereeks onmiddellik noord van Zeerust is uit skalie van die Hekpoortformasie en kwartsiet van die Dwaalheuwelformasie saamgestel. Net suid van Enselsberg word kwartsiet van die Daspoortformasie aangetref (Engelbrecht 1988:771). Die rantereeks van Tswenyane-Enselsberg is 'n prominente baken waarvan die hoogste punte deur Magaliesbergkwartsiet gevorm is wat gewoonlik heelwat growwer is as die ouer Daspoortkwartsiet. Die Magaliesbergkwartsiet word weer deur 'several hundred feet of hard, dark-coloured, crystalline hornfels' onderlê (Hall & Humphrey 1910:9). Die horingfels, wat veral uit kordieriet en biotiet saamgestel is, het gevorm toe skalie van die Silvertonformasie aan kontakmetamorfose met die meer resente, intrusiewe stollingsgesteentes van die Bosveldkompleks onderwerp is (Humphrey & Kynaston 1911:20; Walraven 1981:10, 27). Die horingfeldagsome, maar veral die kwartsietgesteentes, is deur die Latere Ystertydperkbewoners van Sentraal-Marico benut om hulle veekrale en die klipafskortings vir hul *malapa* of wooneenhede te bou.

Die gebroke aard van die topografie van die Tswenyane-Enselsbergomgewing is opvallend en word deur Humphrey en Kynaston (1911:8) soos volg beskryf: 'The Enzelberg [sic] itself affords very broken and rough scenery, the streams having cut back into and through the gently dipping quartzites, which form steep cliffs overlooking deep valleys, whose only approach is along the stream bed and through narrow poorts with perpendicular sides. Die sentrale heuwel-en-vallei-landskap lê in die opvanggebied van die Maricorivier en word gekenmerk deur die talle fonteine en

² Op bestaande topografiese kaarte met die skaal 1:250 000 en 1:50 000 word selfs die gedeelte van die Maricorivier noord van die sameloop van die Klein- en Groot-Maricorivier tot by Zelikatskop 16 JP as die Groot-Maricorivier aangedui. Volgens inligting wat van plaaslike inwoners ingesamel is, is hierdie benaming egter foutief en staan die rivier noord van die sameloop van die Klein- en Groot-Maricorivier as die Maricorivier bekend. Onder die Tswana word daar nie tussen die Groot-Marico- en die Maricorivier onderskei nie, maar staan die hele Maricorivier as *Madikwê* of *Madikô* bekend. Oor die etimologie of betekenis van die Tswana naam is daar geen sekerheid nie, maar die volgende verklaring is aan die hand gedoen (Boeyens & Cole 1995: 27, endnoot 5): 'The name may refer to "twists and turns, meanderings" (in the river), from *-dika* "go around" (Cole 1991:183), but, perhaps more probably, to "the centre of activities", from *-dikwa* "be surrounded [by]".'

spruite wat daarin ontspring, waaronder Rooisloot (*Phalalô/Phalalwê*), Tswêdiane, Mmakgopê, Olifantspruit (*Ratshukudu*) en Klipspruit (*Mokgôla*).

Versprei in die skalies van die suidoostelike en sentrale gedeeltes van Marico kom daar lense voor wat ryk is aan hematiet of limoniet. Waar die ysterryke lense aan die metamorfe effek van die Bosveldkompleks blootgestel is, is die ysterminerale tot magnetiet en spekuliet herkristalliseer. Daar kan aanvaar word dat die voorhistoriese metaalbewerkers dagsome van hierdie ysterryke lae sou benut (kyk Hall & Humphrey 1910:22), maar geen 'yster- of spekulietmyne' is tydens die veldopname in Marico opgemerk nie. Ook Mason (1986:77) se uitgebreide navorsing in die voormalige Transvaal het aan die lig gebring dat die metaalbewerkers uit die Ystertydperk die ystererts gewoonlik op die oppervlak ingesamel het. Hy beweer dan ook dat die Ystertydperkbewoners 'were probably never obliged to mine iron ore in the Southern Western Central Transvaal' (Mason 1986:78). Betekenisvolle voorkomste van kopererts in die vorm van malagiet word op die plaas Kwarriefontein 254 JP, sowat 11 km noordoos van Groot-Marico, aangetref (Ehlers 1996:3). Hoewel die presiese ligging van Letlhakane, die hoofsetel van die Lete aan die begin van die negentiende eeu, nog nie bepaal is nie, dui die mondelinge oorleweringe van hierdie Tswanastam, asook kontemporêre skriftelike getuienis waarna in hoofstuk II, afdeling 3, verwys is, daarop dat dit heel waarskynlik naby hierdie koperertsbron geleë was.

Die rantereeks van Tswenyane-Enselsberg vorm die oorgang tot die laagliggende Bosveldkom in die noordelike deel van die distrik Marico. Afsettings van die westelike lob van die mineraalryke Bosveldkompleks kom hier voor (Engelbrecht 1988), en die geologiese strata is hoofsaaklik uit noriet, 'n plutoniese stollingsgesteente, saamgestel. Vanaf Enselsberg noordwaarts doem 'n panoramiese beeld op van die 'bushveld country, which resembles a vast monotonous plain, rising here and there into wide and swelling 'bults', due either to the Magaliesberg Quartzite or altered crystalline slates' (Hall & Humphrey 1910:9). Anders as die waterryke Tswenyane-Enselsberg, is die noordelike deel, waarvan die Dwarsberge ten tye van die veldondersoek die noordelike grens met die voormalige Bophuthatswana gevorm het, droog met 'n skaarste aan oppervlakwater (Humphrey & Kynaston 1911:10). Hoewel dit buite die ondersoekgebied val, is dit van belang dat daar 'n groot aantal voorhistoriese kopermyne in die Malmani-dolomietafsettings van die Dwarsberge voorkom wat, soos in die bespreking van Mason (1982 en 1986) se navorsing in hoofstuk I, afdeling 4, aangetoon is, op groot skaal deur Tswanagroepe gedurende die Latere Ystertydperk ontgin is.

b. Klimaat, plantegroei en dierelwe

Onderstaande uiteensetting van die reënval en temperatuur in die navorsingsgebied berus hoofsaaklik op die bevindinge van Van der Meulen (1978, 1979), aangevul deur eie waarnemings in die navorsingsgebied. Die heuwellandskap van Suidoos- en Sentraal-Marico het 'n gematigde klimaat wat tussen dié van die kouer Hoëveld in die suide en dié van die warmer, laerliggende dele van die Bosveldkom ten noorde daarvan val (Van der Meulen 1979:15). Die gebied het 'n somerreënvalklimaat met kontrasterende seisoene: somerreënval maak 86%-90% van die jaarlikse reënval uit en kom dikwels in die vorm van donderstorms voor; hierteenoor is die winters droog en wolkloos met beperkte ryp in die nagte.

Volgens die 1:250 000-reënvalkaart, 2526 RUSTENBURG (1966), waarop die gemiddelde jaarlikse neerslag vir die tydperk 1921-1960 aangedui word, loop die 600 mm-isohieet van suid na noord ongeveer deur die middel van Suidoos- en Sentraal-Marico. Metings wat op Zeerust vir die periode

1904-1960 geneem is, dui ook op 'n gemiddelde jaarlikse neerslag van 600 mm. Die gemiddelde maandelikse reënval op die dorp oor die betrokke periode was soos volg: Januarie (103 mm), Februarie (104 mm), Maart (86 mm), April (38 mm), Mei (20 mm), Junie (6 mm), Julie (5 mm), Augustus (7 mm), September (16 mm), Oktober (43 mm), November (76 mm) en Desember (95 mm) (Weerburo 1984:447). Desember, Januarie en Februarie is normaalweg dus die natste maande (kyk ook Breutz 1953:5). Voorts dui ondersoeke na damvlakke wat deur die Departement van Waterwese onderneem is, daarop dat daar in die gemete periode voor 1960 ongeveer een keer elke ses jaar 'n nat seisoen voorgekom het (Van der Meulen 1979:12). Sodanige reënval sou meer as voldoende wees vir die verbouing van sorghum en manna, die twee gewasse wat veral gedurende die Ystertydperk aangeplant is. Altwee hierdie graansoorte is droogtebestand en is gedurende die Ystertydperk in Botswana in gebiede met 'n heelwat laer reënval verbou (Denbow 1983:59).

Wat die temperatuur van Suidoos- en Sentraal-Marico betref, is bevind dat die natste maande gewoonlik die warmste is, terwyl die droogste maande gewoonlik die koudste is. Volgens Van der Meulen (1979:12, 13) varieer die gemiddelde temperatuur in die somer tussen 22°C-25°C en in die winter tussen 10°C-15°C. Groot skommelings in dagtemperatuur kom voor; die temperatuur styg vinnig na sonsopkoms en bereik sy maksimum in die vroeë agtermiddag. Na sonsondergang daal die temperatuur skerp en die minimum word kort na sonsopkoms bereik. Die maksimum skommeling in die somerdagtemperatuur is 11,7°C en in die winter is die skommeling 16,7°C (Van der Meulen 1979:13).³

Oor die algemeen is die klimaat van die heuwel-en-vallei-landskap van Suidoos- en Sentraal-Marico koeler as dié van die Bosveldkom noord van Tswenyane-Enselsberg: 'n temperatuurverskil van gemiddeld ongeveer 1°C is aangeteken. In die heuwels self is die suidelike hange ook kouer as die noordelike hange vanweë die verskil in blootstelling aan die son se straling, veral in die wintermaande wanneer die son na die noorde beweeg het (Van der Meulen 1979:12-13). Alles in ag genome, het Suidoos- en Sentraal-Marico dus 'n besonder gematigde klimaat met voldoende reënval vir 'n landbouerbestaanswyse.

Volgens die plantegroeikaart van Suid-Afrika, Lesotho en Swaziland wat onlangs onder redaksie van Low en Rebelo (1996) saamgestel is, kan die plantegroei (18) van feitlik die totale navorsingsgebied in Suidoos- en Sentraal-Marico as Gemengde Bosveld omskryf word en val dit in die Savannebloom. Slegs in die heel suidoostelike hoek van die ondersoekgebied word 'n ander plantegroei (34) aangetref wat as 'Rocky Highveld Grassland' geklassifiseer word en deel van die Grasveldbloom uitmaak. In Acocks (1988) se meer omvattende indeling van die veldtipes van

---

³ Volgens die Weerburo (1984:214) is die volgende gemiddelde temperatuur om 8:00, 14:00 en 20:00 by Zeerust vir die periode 1920-1960 aangeteken: Januarie (21,9°C, 28,9°C, 24,3°C), Februarie (20,6°C, 27,8°C, 23,5°C), Maart (18,8°C, 26,5°C, 22,0°C), April (14,4°C, 25,2°C, 18,6°C), Mei (8,9°C, 22,1°C, 13,9°C), Junie (4,3°C, 19,7°C, 10,0°C), Julie (4,6°C, 19,7°C, 11,9°C), Augustus (8,3°C, 22,7°C, 14,4°C), September (15,1°C, 25,8°C, 18,6°C), Oktober (19,8°C, 28,0°C, 22,1°C), November (20,8°C, 28,7°C, 23,6°C), Desember (22,0°C, 28,9°C, 23,4°C).

Suid-Afrika korreleer laasgenoemde plantegroei tipe met die westelike variasie van die Bankeveld⁴ (veld tipe 61). Hierdie veld tipe, wat deur kaal rante en beboste klowe gekenmerk word, word deur Acocks (1988:112) as 'n 'extremely sour' skyngrasveld beskryf. Volgens Acocks (1988:113) word die westelike variasie van die Bankeveld van die sentrale en oostelike variasies daarvan onderskei deur die wydverpreide voorkoms van *Cymbopogon plurinodes* (smalblaarterpentyngras), asook die algemene afwesigheid van *Tristachya leucothrix* (harige drieblomgras).

Die gedeelte van die navorsingsgebied wat deur Low en Rebelo (1996) as Gemengde Bosveld geklassifiseer word, val volgens Acocks (1988) se indeling in twee veld tipes uiteen, naamlik Gemengde Bosveld (veld tipe 18) en Suuragtige Gemengde Bosveld (veld tipe 19). Wat die samestelling van die Gemengde Bosveld betref, onderskei Acocks (1988:49-54) breedweg twee variasies, naamlik *Combretum apiculatum*-veld (rooibos'-veld) en gemengde *Terminalia-Dichapetalum*-veld ('vaalboom-gifblaar'-veld). Hierdie veld tipe word veral in 'n smal strook in die valleie van die Klein- en die Groot-Maricorivier aangetref. Die weiding in die rivier valleie, waar stande van *Cenchrus ciliaris* (bloubuffelsgras) dikwels voorkom, is oor die algemeen soeter as dié in die ranteveld.

Volgens Acocks (1988:54) se klassifikasieskema is die Suuragtige Gemengde Bosveld egter die oorheersende veld tipe in die ondersoekgebied en kom dit in Marico veral in die heuwel landskap voor. Hierdie veld tipe word beskryf as 'n taamlik oop savanne, waarin *Acacia caffra* (gewone haakdoring) dikwels die dominante boom is in 'n digbegroeide grasveld waarin grassoorte soos *Cymbopogon plurinodis* (smalblaarterpentyngras), *Themeda triandra* (rooigras), *Elionurus muticus* (koperdraadgras) en *Hyparrhenia* spp. (tamboekie- of dekgras) oorheers. Die belangrikste boomsoorte wat met hierdie veld tipe geassosieer word, is *Acacia caffra* (gewone haakdoring), *Acacia karroo* (soetdoring), *Acacia robusta* (enkel- of brosdoring), *Acacia tortilis* (haak-en-steek), *Acacia gerrardii* (rooidoring), *Grewia* spp. (rosyntjiebos), *Peltophorum africanum* (huilboom), *Pappia capensis* (doppruim), *Dichrostachys cinerea* (sekelbos), *Dombeya rotundifolia* (gewone drolpeer), *Combretum zeyheri* (raasblaar), *Sclerocarya birrea* (maroela), *Ziziphus mucronata* (blinkblaar-wag-'n-bietjie) en *Burkea africana* (rooising). Die belangrikste grassoorte wat aangetref word, sluit in: *Cymbopogon plurinodis* (smalblaarterpentyngras), *Themeda triandra* (rooigras), *Elionurus muticus* (koperdraadgras), *Heteropogon contortus* (assegaaigras), *Aristida canescens* (vaalsteekgras), *Brachiaria nigropedata* (swartvoetjiegras), *Antheophora pubescens* (borseltjiegras), *Aristida stipitata* (langnaaldsteekgras) en *Panicum maximum* (gewone buffelsgras). Ten opsigte van die bestaanspraktyke van die Ystertydperk bewoners is van belang dat die gifblaar (*Dichapetalum cymosum*) plek-plek in sowel die Suuragtige Gemengde Bosveld as die Gemengde Bosveld voorkom. Gifblaar is baie goed teen droogte bestand en tydens droogtetye is dit dikwels al groenigheid wat vir die beste beskikbaar is. Indien dit dan deur beste veral tydens die vroeë lente of die herfs gevreet word, tas die giftige bestanddeel, monofluorasetaat, die hart en senustelsel aan en die dier kan sterf (Vahrmeijer 1981:12, 94).

⁴ Die area waarin Acocks (1988) se veld tipe 61, die westelike variasie van die Bankeveld, voorkom, verteenwoordig slegs 'n gedeelte van die fisiografiese streek wat deur geografe as die westelike Bankeveld geklassifiseer word. Volgens laasgenoemde indeling verwys die westelike Bankeveld na 'n heuwel-en-vallei-landskap wat van Pretoria weswaarts tot naby die Botswanagrens strek (Barnard *et al.* 1972:282; Wellington 1955:83). Hierdie fisiografiese streeksindeling word ook deur Mason (1986:51-51) gevolg in sy bespreking van die omgewing van Ystertydperk nedersettings in 'Suid-, Wes- en Sentraal-Transvaal'. In verskeie onlangse historiese studies (kyk Manson 1990:29, 1995:351) word daar na Suidoos- en Sentraal-Marico as deel van die 'western highveld' verwys, maar geen redes vir sodanige streeksklassifikasie word aangevoer nie.

Van der Meulen (1979:129) wys tereg daarop dat dit in die praktyk baie moeilik is om tussen die twee veldtipes, Suuragtige Gemengde Bosveld en Gemengde Bosveld, te onderskei in die gebied wat voorheen as Wes-Transvaal bekend gestaan het. Hy groepeer dus die plantegroei van die hele 'western Transvaal bushveld', wat ook Suidoos- en Sentraal-Marico insluit, onder Suuragtige Gemengde Bosveld en onderskei dan op 'n kleiner skaal variasies in die veldvoorkoms volgens die Braun-Blanquet-metode. Dié metode berus daarop dat bepaalde steekproewe in beperkte areas geneem word om óf die dominante óf die kenmerkende boomspecies en grassoorte te bepaal. Volgens 'n plantegroeikaart wat Van der Meulen en Westfall (1979) saamgestel het, word die grootste deel van die navorsingsgebied suid en suidoos van Zeerust gekenmerk deur 'n boomveld wat deur hulle as 'transitional woodland' beskryf word en waarin twee boomveldassosiasies, *Acacia tortilis-Tragus racemosus* (gewone haak-en-steek-grootwortelsaadgras) en *Rhus lancea-Brachiaria serrata* (karee-fluweelsinjalgras), prominent voorkom.

'n Meer gedetailleerde studie van die omgewing van die uitgebreide klipbouvalkompleks uit die Latere Ystertydperk op die Vergenoegdrant, suid van Zeerust en naby die Klein-Maricorivier, is deur Kerfoot (1984) gedoen as deel van Mason se ondersoek na die vermeende Hurutshehoofstad, Kaditshwene (kyk hoofstuk I, afdeling 4). Kerfoot (1984:7) onderskryf Acocks en Van der Meulen se klassifikasie van hierdie area as Suuragtige Gemengde Bosveld, maar voeg by dat dit waarskynlik al 'n oorgang tussen 'n Suur-Bosveld en die westelike variasie van die Bankeveld vorm. Die plantegroei bestaan uit 'n 'halfgeslote' tot oop boomveld wat deur *Rhus lancea* (karee) en *Acacia tortilis* (haak-en-steek) gedomineer word. Laasgenoemde kom veral in die klipkraalkomplekse voor waar dit in assosiasie met *Ehretia rigida* (deurmekaarbos) aangetref word. Ander boomspecies wat algemeen voorkom, sluit *Ziziphus mucronata* (blinkblaar-wag-'n-bietjie), *Olea europaea* subsp. *africana* (olienhout), *Euclea undulata* (gewone ghwarrie), *Buddleja saligna* (witolienhout), *Acacia robusta* (bros- of enkeldoring) en *Vitex zeyheri* (vaalpypsteelboom) in. Onder die forbe word veral *Aloe transvaalensis*, *Asparagus suaveolens* en *Lantana rugosa* aangetref. Volgens Kerfoot (1984:7) sluit die dominante grassoorte *Eragrostis curvula* (oulandsgras), *Panicum maximum* (gewone buffelsgras) en *Eragrostis rigidior* (breëkrulblaar) in.

Vreemd genoeg, maak Kerfoot (1984) geen melding van die digte stande van *Cenchrus ciliaris* (bloubuffelsgras) wat veral op die ashope en in die eertydse veekrale van die Vergenoegdkompleks waargeneem kan word nie. Hoewel die plantdiversiteit baie groot is, is Kerfoot (1984:8) van mening dat 'in terms of their food value it does not seem that they could have supported any sizeable population without the aid of supplements'. Hy voer ook aan dat mens en dier gedurende die Ystertydperk deur brand en weiding 'n groot impak op die landskap sou gehad het en dat die toename in bome en struikgewas op die Vergenoegdrant waarskynlik 'n relatief resente verskynsel as gevolg van oorbeweidings verteenwoordig (Kerfoot 1984:6-8).

Volgens die indeling van Van der Meulen en Westfall (1979) val die omgewing van Tswenyane-Enselsberg in Sentraal-Marico in 'n landskap wat as 'mesophyllous woodland of cooler, moister uplands' omskryf kan word. Verskillende boomveldassosiasies of -alliansies domineer die landskap, soos *Faurea saligna-Rhynchelytrum setifolium* (Transvaalboekenhout-steekblaarblinkgras), *Ochna pulchra-Terminalia sericea* (lekkerbreek-vaalboom), *Croton gratissimus-Canthium gilfillanii* (laventelkoorsbessie-klipels) en *Rhus lancea-Brachiaria serrata* (karee-fluweelsinjalgras). As voorbeeld van hierdie veldtipe kan die rant op die grens tussen die plase Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP en Bloemfontein 63 JP, sowat 25 km noordoos van Zeerust, geneem word waar, soos in hoofstuk IV aangetoon sal word, die eintlike klipruines van Kaditshwene, die vroeë negentiende-eeuse hoofsetel van die Hurutshe, geleë is. Benewens *Combretum*-species word

boomsoorte soos die tambotie (*Spirostachys africana*), laventelkoorsbessie (*Croton gratissimus*), bros- of enkeldoring (*Acacia robusta*), swartapiesdoring (*Acacia burkei*) en verskeie ander *Acacia*-soorte aangetref. Daarbenewens word verskeie eetbare veldvrugte soos die maroela (*Sclerocarya birrea* subsp. *caffra*), doppruim (*Pappea capensis*), blinkblaar-wag-'n-bietjie (*Ziziphus mucronata*), stamvrugte (*Englerophytum* [voorheen *Bequaertiodendron*] *magalismontanum*), klappers (*Strychnos* spp.), rooiblaarvy (*Ficus ingens*), wonderboomvy (*Ficus salicifolia*), karee (*Rhus lancea*), wildemispel (*Vangueria infausta*) en die wilderosyntjie (*Grewia* spp.) in die omgewing van die ruïnekompleks aangetref. Oor die benutting van die *Grewia flava* skryf Palgrave (1977:571) byvoorbeeld: 'Stamped and mixed with dried locusts, they are greatly esteemed by the Tswana as a delicacy ...'. Volgens gegewens wat deur Denbow (1983:70) oor die Tswana in Botswana aangehaal word, is tot so veel as 40% van die voedselinnome tydens sommige maande van veldvrugte afkomstig.

Ook op die Kleinfontein-Bloemfonteinrant is die voorkoms van bloubuffelsgras (*Cenchrus ciliaris*) op ashope en in sommige veekrale van die klipbouvalkompleks opvallend (kyk foto 51). Die assosiasie van bloubuffelsgras met Ystertydperkvindplekke is die eerste keer tydens 'n argeologiese ondersoek in Oos-Botswana opgemerk, waarvoor Denbow (1979:408) hom soos volg uitgelaat het: 'It was found to be one of the first colonizers of these sites and it is possible that *Cenchrus ciliaris* has a higher tolerance of the concentrated salts initially found in kraal soils than do other indigenous perennials. The presence of the grass on archaeological middens, along with deposits of vitrified cow dung, may therefore also indicate the use of these sites prehistorically as animal enclosures'.

Die Suuragtige Gemengde Bosveld tel dan ook onder die tien 'grootbeesplaasstreke' wat deur Bonsma (1976) onderskei word. Hoewel hy na hierdie streek slegs as Gemengde Bosveld verwys, beklemtoon Bonsma (1976:40) dat dit goeie beeswêreld is waarin met 'redelike groot beeste' geboer kan word. Baie van die bome en struik is eetbaar vir beeste, onder andere die olienhout (*Olea europaea* subsp. *africana*), karee (*Rhus lancea*), rooibos (*Combretum apiculatum*) en die vaalboom (*Terminalia sericea*). Behalwe die verliese wat gifblaar tot gevolg kan hê, is die belangrikste probleem waarmee veeboere in die navorsingsgebied te kampe het die voorkoms van die bontbosluis, *Amblyomma hebraeum*, die draer van die hartwatervirus, *Rickettsia ruminantium*. Die inheemse bees-, skaap- en bokrasse van die Ystertydperkbewoners was egter meer bestand teen dié siekte as die latere ingevoerde rasse (Mönnig & Veldsman 1954:107-109).

'n Opvallende kenmerk van 'n groot deel van die navorsingsgebied is die grootskaalse indringing van sekelbos (*Dichrostachys cinerea*) op sekere plase. Uit 'n vergelyking van lugfoto's van die Tswenyane-Enselsbergomgewing wat in 1957 en in 1984 in opdrag van die Landmeter-Generaal geneem is, kom dit voor of bosindringing tussen genoemde twee datums skerp toegeneem het. Oorbeweidings deur beeste was ongetwyfeld die hooforsaak hiervan, 'n proses wat tans deur die toenemende omskakeling na wildboerdery omgekeer word.

Die landskap was gedurende die Ystertydperk sekerlik meer oop, onder andere vanweë die bewoners se benutting van die bome en struik as boumateriaal vir hul hutte of as brandhout vir huishoudelike en metaalbewerkingsdoeleindes. Die oper landskap word bevestig deur John Campbell se ongepubliseerde sketse van die Kaditshwene-omgewing in 1820 (kyk foto 40-42, 61-62). Daarop lyk die rante waarop die woonkomplekse van die Hurutshe geleë was, kaal en is slegs hier en daar 'n groot boom ingeteken. Dat die landskap ten suide en noorde van die teenswoordige Zeerust destyds meer oop was, blyk ook uit die volgende opmerking van die reisiger Andrew Smith in Junie 1835: 'From the summits of these the country to the south of Mosegha [Mosega naby die

Vergenoegdrant] appeared nearly flat or at least with a very slight inclination towards the Fall River [Vaalrivier] and covered with a full crop of grass, but in a great measure destitute of wood, to the northward nothing but hills and deep valleys were to be seen, the latter abundantly covered with grass and in places enriched with clusters or stripes of small trees and in several of them we were told there were small streams of fine water ... As these valleys and the slopes of the mountains which formed them enjoy a moisture which the lower countries on either side of the range do not possess, they in former days constituted the favourite resorts of the Bahurutzi [Bahurutshe] and, from one of the summits we ascended to obtain a view, we could almost distinguish the site of the principal town of that tribe [Kaditshwene] when Mr Campbell visited it' (Lye 1975:222; kyk ook Germond 1967:76, 86; Kirby 1940:251 en Moffat 1842:581 vir vroeë Europeërs se indrukke van die Marico-omgewing).

Die fauna wat teenswoordig in die navorsingsgebied aangetref word, is vanselfsprekend nie meer verteenwoordigend van dié van die Ystertydperk nie. Veral groter spesies soos olifante, renosters, buffels en leeus kom lank nie meer in die gebied voor nie, hoewel hulle onlangs in die Madikwe-natuurreservaat in die noorde op die grens met Botswana hervestig is. Koedoes, bosbokke, ribbokke, klipspringers, duikers en steenbokke kom steeds wyd versprei op plase voor, en met die toenemende klem op wildboerdery is verskeie ander antilooptespesies, byvoorbeeld rooibokke en rooihartbeeste, weer teruggebring. In die reisjoernaal van die bekende jagter, William Cornwallis Harris (1852: 70, 74, 94-97, 103, 127, 129-130, 132-133), oor sy besoek aan Marico in 1836, word aangeteken dat ten minste die volgende spesies destyds in die gebied voorgekom het: witrenoster, (*Ceratotherium simum*), swartrenoster (*Diceros bicornis*), kameelperd (*Giraffa camelopardalis*), buffel (*Syncerus caffer*), tsessebe (*Damaliscus lunatus*), rooihartbees (*Alcelaphus buselaphus*), blouwildebees (*Connochaetus taurinus*), rooibok (*Aepyceros melampus*), sebra (*Equus burchelli*) en die volstruis (*Struthio camelus*). Dit is ook interessant dat sekere voëlsespesies die eerste keer in 1835 deur Andrew Smith in Marico beskryf en vernoem is, onder andere die Marico-vlieëvanger (*Bradornis mariquensis*), die Marico-suikerbekkie (*Cinnyris mariquensis*), die bosveldkwarteltjie (*Turnix sylvatica*), die rooibeklyster (*Turdus libonyana*) en die bosveldtintinkie (*Cisticola chiniana*) (kyk McLachlan & Liversidge 1970:131, 377-378, 444-445, 458-459, 525-526). Die gewone Engelse benaminge van die bosveldkwarteltjie en die rooibeklyster, te wete 'Kurrichane buttonquail' en 'Kurrichane thrush', is natuurlik van die naam van die Hurutshehoofstad, Kaditshwene, afgelei, terwyl die subspeciesnaam van die bosveldtintinkie, *chiniana*, aan die naam van die berg Tswenyane ontleen is (Boeyens & Cole 1995:7-8, 24-25; Cole 1991:186-188).

4. DIE VINDPLEKOPNAME

a. Opnamestrategie en -metodes

Wat die opnamestrategie betref, is daar gekonsentreer op die optekening van Ystertydperkterreine in die omtrek van plekke in die navorsingsgebied wat in die mondelinge oorleweringe van die Tswana vermeld word. In die praktyk het dit daarop neergekom dat plaaseienaars en hul arbeiders eerstens oor die voorkoms van argeologiese oorblyfsels ondervra is, waarna die aangeduide en ander potensiële vindplekke te voet verken is. Die koördinate (lengte- en breedtegrade) van al hierdie vindplekke is met behulp van topografiese kaarte met die skaal 1:50 000 bepaal en hul ligging is ook daarop aangeteken. Nadat 'n *Trimble Ensign Hand-Held GPS* bekom is, is die ligging van alle terreine wat daarna verken is, asook sommige van die terreine wat reeds opgegrawe was of nog opgegrawe sou word (kyk hoofstuk V vir verdere inligting), met behulp van satellietseine van die

Globale Posisioneringstelsel bepaal. Daar is deurgaans gepoog om van minstens ses van die moontlike agt satellietseine in liggingbepalings gebruik te maak. Die maksimum akkuraatheid van lesings wat met hierdie instrument verkry kon word, word op binne 'n radius van 30 meter gestel. Elke vindplek is kortliks beskryf en, waar moontlik, is diagnostiese potwerk, dit wil sê versierde skerwe, met die oog op 'n voorlopige kulturele en/of chronologiese klassifikasie versamel.

Die vindplekke is met verwysing na die 1:50 000- topografiese kaarte genommer, byvoorbeeld 2526AC1-10, dit wil sê terreine 1 tot 10 op die 1:50 000-vel, 2526AC MOKGOLA. Daar is voorts bevind dat die mees resente lugfotoreeks van die gebied wat in 1984 deur die Kantoor van die Landmeter-Generaal saamgestel is, beperkte nut het aangesien bosindringing so toegeneem het dat die klipbouvale skaars daarop sigbaar is. Hierteenoor vertoon die lugfotoreeks van 1957 'n oper landskap en kon die breë uitleg van die groot klipbouvalkomplekse op die Vergenoegd- en die Kleinfontein-Bloemfonteinrant aan die hand daarvan nagegaan word. Deur berigte in 'n streekskoerant, *Die Noordwester*, oor die navorsingsprojek te plaas, is verdere reaksie op die projek en ook nuwe inligting omtrent vindplekke van plaaslike inwoners verkry. Oor die algemeen is bevind dat die meeste grondeienaars wel deeglik bewus is van die klipbouvale op hul eiendom, maar dat terreine sonder sodanige opvallende argeologiese strukture dikwels deur hulle misgekyk is of nie as argeologiese terreine van belang beskou is nie.

Hoewel 'n beduidende aantal Latere Ystertydperk vindplekke, veral klipbouvalkomplekse, tydens die opname opgespoor is, *kan geen aanspraak op volledigheid gemaak word nie en weerspieël die verspreiding van vindplekke op kaart 2 nie noodwendig die omvang van die destydse bewoning van die navorsingsgebied nie*. Anders as in natuurparke, stel vindplekopnames in landelike gebiede besondere logistieke eise, omdat die plase dikwels in klein segmente onderverdeel is en al die betrokke eienaars, ook dié wat die grond nie self bewoon nie, se toestemming vooraf verkry moet word om die area te verken.

b. Verspreidingspatroon en voorlopige vindplekklassifikasie

Tabel 3.1-3.4 bevat 'n lys van die opgespoorde vindplekke in Suidoos- en Sentraal-Marico, wat ook op kaart 2 aangedui word. Hoewel daar aanvanklik 'n wyer gebied verken is, word die vindplekopnamelys beperk tot die volgende 1:50 000- topografiese kaarte: 2526CA ZEERUST (derde uitgawe 1985), 2526CB GROOT-MARICO (tweede uitgawe, 1985), 2526CD LEAD MINE (tweede uitgawe, 1985), 2526AC MOKGOLA (tweede uitgawe, 1984) en 2526AD SKUINSDRIF (tweede uitgawe, 1984). Hoofsaaklik kwalitatiewe indrukke van die vindplekke word weergegee, aangesien dit onmoontlik was om al die vindplekke in detail te verken en hulle dikwels ook so toegegroeï en onbegaanbaar was dat slegs voorlopige opmerkings oor hul aard en omvang gemaak kon word. Ook om hierdie rede is die aanvanklike poging laat vaar om die klipbouvale op grond van grootte en/of uitleg in klasse in te deel. Vindplekke wat met die oog op uiteindelijke opgraving geselekteer is, word met 'n asterisk in die tabelle aangedui en op kaart 2 genommer.

Op grond van die bestaande kennis oor die Ystertydperkchronologie is die vindplekke voorlopig volgens ligging (byvoorbeeld aan die voet van of bo-op rante), vorm (byvoorbeeld met of sonder klipmure), asook die aanwesige potwerkstyl (hoofsaaklik versieringspatrone), in vier breë kategorieë verdeel. Die eerste kategorie word deur 'n enkele Vroeë Ystertydperkterrein op die wal van die Klipspruit (*Mokgôla*) op die plaas Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP verteenwoordig. Die visgraatpatroonversierings op die potwerk van hierdie vindplek, 2526AC15, vertoon ooreenkomste met dié van vindplekke van Rooiberg, Eenheid 1, in die Thabazimbidistrik wat deur Simon Hall

(1981:156) op tussen 800 en 1000 n.C. gedateer is. Die Mokgolavindplek lê sowat 0,5 m onder die grondoppervlak en is toevallig tydens die skraap van 'n damafvoersloot blootgelê (kyk foto 4). Dit is dus moontlik dat meer soortgelyke terreine wel in die navorsingsgebied voorkom, maar hulle is moeilik opspoorbaar.

Geen vindplek wat uitsluitlik tot die daaropvolgende Rooiberg, Eenheid 2- of die Eiland-Broadhurstfase van die Vroeë Ystertydperk behoort, is in die navorsingsgebied aangetref nie. By terrein 2526CA4 en terrein 2526AC6 is wel enkele potskerwe versamel wat versier is met fyner afgewerkte visgraatpatrone wat kenmerkend is van hierdie fase. Die oorgrote meerderheid van die potskerwe wat van dié twee terreine afkomstig is, vertoon egter die versieringstyl van die daaropvolgende Molokotradisie (kyk hoofstuk I, afdeling 1, vir 'n beskrywing van hierdie potwerktradisie). Die tweede vindplekkategorie wat onderskei is, bestaan dus uit terreine wat gewoonlik as deel van die Vroeë Moloko, dit wil sê die eerste fase van die Latere Ystertydperk of 'n sogenaamde Middel-Ystertydperkfase, beskryf word. Hierdie terreine is gewoonlik óf op vlaktes óf in valleie óf aan die voet van heuwels geleë en bevat geen of min klipmure. Die hutvloeroorblyfsels vertoon ook 'n kenmerkende verhewe agterste ruimte wat met kleiboë van die voorste ruimte geskei word (kyk foto 5 en 6), terwyl die potwerk versier is met polichrome bande wat swart of rooi gekleur is en wat veral boë of chevrons as versieringsmotiewe vertoon. Vindplekke wat tot hierdie kategorie behoort, kom hoofsaaklik in die omgewing van die Wilgeboomspruit (*Maruntwane*) en sy sytakke (2526CB2, 2526CB3, 2526CB4 en 2526CB9), asook die voetheuwels van die Tswenyane-Enselsbergrantereeke (2526AC6, 2526AC7, 2526AC8, 2526AC9, 2526AC11, 2526AC18 en 2526AC19), voor. Een van die vindplekke naby die Wilgeboomspruit lê aan die voet van Rabogadi, 'n rant op die plaas Magozastad 248 JP wat volgens mondelinge oorleweringe van die Lete die plek was waar hulle hul in die sewentiende eeu gevestig het (kyk hoofstuk II, afdeling 3). By die meeste van die Vroeë Molokoterreine is tekens van grootskaalse erosie opgemerk (kyk foto 7 en 13); trouens hierdie verskynsel is juis as 'n hulpmiddel gebruik om sodanige terreine op te spoor. Slegs 'n enkele latere klipbouvalkompleks, naamlik terrein 2526CA26 op die plaas Klaarstroom 237 JP, het oorblyfsels van die Vroeë Molokohuttippe met die kenmerkende kleiboë opgelewer.

Soos in hoofstuk I, afdeling 1, aangedui is, word daar algemeen aanvaar dat die derde kategorie van terreine, die klipmuur- of Latere Molokoterreine wat merendeels bo-op of teen die hange van rante voorkom, uit die Vroeë Molokofase voortgespruit het en dat albei hierdie kategorieë met die Sotho-Tswana verband hou. Hierdie aanname berus hoofsaaklik op die kontinuïteit in potwerkstyl en die historiese getuïenis van die Sotho-Tswana oor hul bewoning van bepaalde gebiede (Taylor 1984:250). Dit is onseker of die oorgang tussen hierdie twee fases tot die vyftiende, sestiende of sewentiende eeu n.C. teruggevoer moet word (kyk Evers 1988:126-129). Hierdie chronologiese probleem word volledig in hoofstuk VII, afdeling 1, bespreek. In totaal is slegs 12 Vroeë teenoor 55 Latere Molokovindplekke aangeteken.

Die twee grootste klipbouvalkomplekse in die navorsingsgebied, wat elk oor 'n afstand van heelwat meer as 'n kilometer strek, kom onderskeidelik op die Vergenoegdrant, suid van Zeerust, en die Kleinfontein-Bloemfonteinrant, noordoos van Zeerust, voor. Soos in hoofstuk I, afdeling 4, aangetoon is, is eersgenoemde klipbouvalkompleks deur Mason (1986) as Kaditshwene, die vroeë negentiende-eeuse hoofstad van die Bahurutshe boomenwe, geïdentifiseer. Hierteenoor word daar in die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe volgehou dat Kaditshwene in die omgewing van Tswenyane-Enselsberg, en wel op die plaas Bloemfontein 63 JP, geleë was (Breutz 1953:6, 23, 93). Aangesien dit 'n sentrale probleem in die rekonstruksie van die voorgeskiedenis van Marico en die

Hurutshe vorm, word die dispuut oor die ligging van Kaditshwene volledig in hoofstuk IV behandel. Twee ander uitgebreide klipmuurkomplekse is onderskeidelik op die plaas Modderfontein 256 JP en die plaas Klaarstroom 237 JP verken. Volgens mondelinge oorleweringe (kyk hoofstuk II, afdeling 3, en Breutz 1953:22,58,95,141) was Borutwe, die hoofsetel van die Bahurutshe booManyane wat na die tweede helfte van die sewentiende eeu tot stand gekom het, in die omgewing van die Mangope-spoorweghalte op Modderfontein geleë, terwyl Mmutlagae (oftewel Mmutlawagae), wat gedurende die agtiende eeu klaarblyklik 'n ruk lank as hoofsetel van die Bahurutshe booMenwe gedien het, op Klaarstroom geleë was.

Die vierde kategorie van vindplekke wat onderskei is, word gewoonlik binne enkele kilometer van die Marico- of Groot-Maricorivier aangetref. Geen klipmure kom op hierdie terreine voor nie, maar hul algemene voorkoms en die grootliks onversierde potwerk wat ingesamel is, dui daarop dat hulle beslis nie tot die Vroeë Molokofase behoort nie, maar 'n meer resente bewoningsfase verteenwoordig, moontlik kontemporêr met die klipbouvalle of selfs ietwat later. Terreine wat tot hierdie kategorie behoort, sluit 2526AD2, 2526AD4, 2526AD5 en 2526AD6 in.

Soos in hoofstuk II, afdeling 4, genoem is, het die sendeling, eerwaarde F.H.W. Jensen, wat op daardie stadium onder die Hurutshe van Dinokana werksaam was, in 1912 opgemerk dat die ruïnes van die kliphuis wat die Kaapse avonturier, Coenraad de Buys, op die vooraand van die *difaqane* naby die Hurutshe van Kaditshwene gebou het, destyds nog 'near Bloemfontein adjoining Enzelsberg' sigbaar was. Tydens die vindplekopname is daar wel 'n reghoekige klipstruktuur van ongeveer 5 m x 6 m, waarvan die mure sowat 1 m hoog was, bo-op 'n rant op die plaas Bloemfontein 63 JP aangetref. Hierdie struktuur, wat as terrein 2526AC22 genommer is, kom naby 'n spruit voor waarin aanduidings van vroeëre leidamme opgemerk is. Opslag van granaatbome is 'n verdere bewys dat hier voorheen waarskynlik 'n blanke pionier gewoon het, maar geen uitsluitsel kon tot dusver verkry word of die bewoningsoorblyfsels met De Buys of latere intrekkers verband hou nie.

Pogings om die terrein op te spoor wat tussen 1827/28-1832 deur die Hurutshe in die Mosegakom op die teenswoordige plaas Zendingelingspost 330 JP bewoon is nadat hulle van Kaditshwene verdryf is, was tot dusver onsuksesvol. Reeds Breutz (1953:15) het opgemerk dat daar geen 'klipkrale' op hierdie plaas voorkom nie. Tydens die huidige vindplekopname is slegs twee kleiner veekrale van klip wat ongeveer 5 m in deursnee was, asook enkele klipsirkels wat waarskynlik die basis van hutmure gevorm het, naby die Mosegakoppe (terrein 2526CA14 in tabel 3.1) aangetref. Ook uit die Franse sendelinge se beskrywings van die Hurutshe se nedersetting te Mosega is daar, anders as in die geval van Kaditshwene, geen aanduiding dat hulle hul nuwe nedersetting met klip gebou het nie (Germond 1967:86).

Hoewel dit, streng gesproke, buite die tydperk val wat in hierdie studie argeologies ondersoek is, was ook die soektog na die terreine wat deur die Ndebele van Mzilikazi van 1832 tot 1837 tydens die *difaqane* in Marico bewoon is, tot dusver vrugteloos. Ook Mason (1986:656) het vergeefs na oorblyfsels van Ndebelevestings in die Mosegakom, suidwes van Zeerust, gesoek. Tydens die huidige ondersoek is daar veral op Kapain ('n klaarblyklike vervorming van *eGaben*), een van Mzilikazi se tydelike hoofsetels noord van Tswenyane, gefokus. Hierdie nedersetting is in Oktober 1836 deur die bekende jagter William Cornwallis Harris (1852:98) besoek wat dit as 'a miserable hamlet' beskryf het. Sy indrukke van die 'imperial kraal' was as volg: 'The plan of the enclosure was circular, a thick and high thorn fence surrounding an area which was strewn with the skulls, paws, and tails of lions, ... The royal lodge, and the apartments of the ladies, were shut off by a rough irregular palisade; and a portion of this enclosure was surrounded by a very closely woven wattle

fence, having only one aperture of barely sufficient dimensions to admit the king's portly person on all fours' (Harris 1852:118). Soos in hoofstuk II, afdeling 5, genoem is, is daar geen sekerheid oor die presiese liggeng van *eGaben*i nie, maar het Van der Merwe (1986:210-214) oortuigend aangetoon dat dit beslis nie by Silkaatskop aan die Maricorivier geleë was nie, soos soms beweerd word. Die huidige veldondersoek na hierdie Ndebelevesting het tot by die heuwels Maaierskop en Maaierskraal op die plaas Rooderand 41 JP (1: 50 000- topografiese kaart 2526AB SESOBE, derde uitgawe, 1984) gestrek, waar Mzilikazi volgens Voortrekkeroorlewering in November 1837 tydens die sogenaamde Negedaagse Slag van Kapain aangeval is (Gronum 1978:73). Slegs klipmuurkomplekse wat deur die Tswana in die Latere Ystertydperk gebou is, is op die heuwels aangetref. In die lig van nuwe navorsing wat deur Horn (1996) gedoen is, sal die area noord van Tswenyane egter opnuut verken moet word. Hy kom naamlik in 'n onlangse artikel, wat na afloop van die vindplekopname verskyn het, op grond van 'n studie van die geografiese verwysings in Harris se reisjoernaal tot die gevolgtrekking dat 'die liggeng van Gabeni in die omgewing van 25° 12' S en 26° 12' O was, sowat 12 myl wes van die Groot-Marico[rivier]' (Horn 1996:214). Volgens hierdie koördinate was *eGaben*i in die omtrek van die teenswoordige plaas Giglio 42 JP geleë (kyk 1: 50 000- topografiese kaart, 2526AA NIETVERDIEND, tweede uitgawe, 1984).

Aangesien die Ndebele klaarblyklik nie met klip gebou het nie (Rasmussen 1978:47) en hulle bewoning van Marico kortstondig was, is direkte argeologiese bewyse van hul aanwesigheid aldaar, soos in die vorige hoofstuk in die vooruitsig gestel is, dus moeilik opspoorbaar. In hierdie verband moet Julius Pistorius (1997a, 1997b) se bewering in twee onlangse artikels dat hy 'n Ndebele- of Matebeleterreinkompleks op die plase Rietvlei 271 JQ en Bellevue 211 JQ, teen die noordelike hang van die Magaliesberg naby Rustenburg, opgespoor het, bevraagteken word. Volgens hom word een van die terreine, NS0007, uitgebeeld in 'n skets van Charles Bell, die kunstenaar wat Andrew Smith in 1835 op sy reis deur die gebied vergesel het. Hoewel dit 'n komplekse saak is wat verdere ondersoek vereis, is die identifisering van NS0007 as 'n Ndebeleterrein myns insiens onoortuigend en verteenwoordig dit waarskynlik eerder die argeologiese reste van 'n nedersetting wat oorspronklik deur die Tswanabewoners van die streek opgerig is. Daar is byvoorbeeld geen duidelike korrelasie tussen die grondplan van die opgespoorde argeologiese vindplek, NS0007, en die vorm of uitleg van die Matebeleterrein wat in Bell se skets uitgebeeld word nie (vgl. Pistorius 1997a:32, 1997b:51). In Bell se skets word die sentrale veekraal en die hutte wat daaromheen gerangskik is, ook duidelik deur twee takheinings omring. Daar is geen aanduiding van klipmure in sy skets van die terrein nie, terwyl daar verskeie klipmure op die argeologiese vindplek voorkom wat, aldus Pistorius (1997b:48, 50), volgens die tegniek van die 'plaaslike Tswana' gebou is.

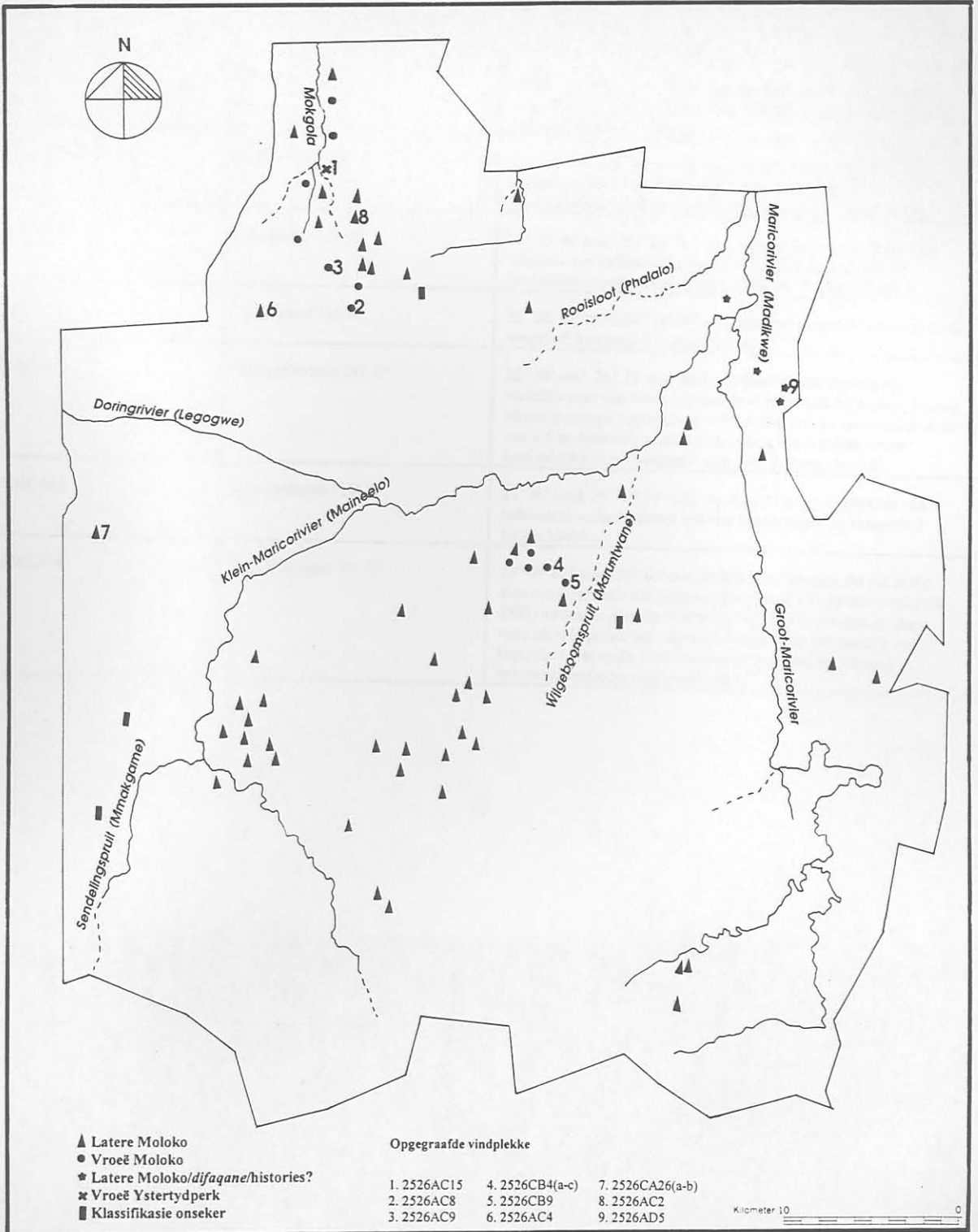
5. SLOT

Volgens die klimaatschronologie van Tyson en Lindesay (1992) en Huffman (1996b) het die Latere Ystertydperkbewoning van Suidoos- en Sentraal-Marico volledig binne die Klein-Ystyd geval, wat vanaf ongeveer 1290/1300 tot 1850 geduur het. Hierdie klimaatsperiode is deur twee ietwat koeler en droër fases gekenmerk, wat volgens Tyson en Lindesay (1992) tussen 1300-1500 en 1675-1850 voorgekom het. Die fase van 1500 tot 1675 was klaarblyklik ietwat warmer en natter, terwyl daar ook 'n natter tussenpose tussen 1790 en 1810 onderskei is. Soos genoem is, kan die tydsduur van die verskillende fases volgens Huffman (1996b) op grond van 'n kalibrering van 'n groter aantal radiokoolstofdatums soos volg verfyn word: 1290-1425 [kouer en droër], 1425-1675 [warmer en natter], 1675-1780 [kouer en droër] en 1790-1810 [warmer en natter].

Die heuwel-en-vallei-landskap van Suidoos- en Sentraal-Marico, wat deel uitmaak van die westelike Bankeveld, vorm grootliks 'n enkele ekologiese streek, wat deur plantkundiges óf as Suurragtige Gemengde Bosveld óf as Gemengde Bosveld óf as 'n kombinasie van die twee veldtipes geklassifiseer word. Uit die oorsig van die topografie, geologie, klimaat, plantegroei en dierelewe van die navorsingsgebied blyk dit dat dit besonder geskik was vir die veeboerdery- en akkerboubedryf van die Tswanagemenskappe uit die Latere Ystertydperk. Wild was moontlik volop, en hoewel droogtes waarskynlik periodiek voorgekom en 'n belangrike invloed op die verloop van die geskiedenis kon gehad het, was daar in normale seisoene voldoende water en weiding vir veral die veekuddes van die bewoners beskikbaar, asook somerreën vir die aanplant van gewasse soos sorghum en manna. Die rante in die area het ook genoeg klip vir die oprigting van veekrale en die afskortings van wooneenhede (*malapa*) gedurende die Latere Molokofase opgelewer. 'n Groot verskeidenheid boomspesies kom voor wat, benewens veldvrugte, ook pale en latte vir die bou van takkrale en hutte, brandhout vir huishoudelike gebruik en houtskool vir metaalproduksie verskaf het. Hoewel kopererts, sover bekend, hoofsaaklik op Kwarriefontein 254 JP, noordoos van Groot-Marico, en in die Dwarsberge buite die ondersoekte gebied voorgekom het, was ystererts redelik vryelik beskikbaar.

Navorsing oor die impak van prekoloniale Indiaanse nedersettings op die landskap in Amerika het aangetoon dat die sogenaamde 'Tuin van Eden'-teorie nie steek hou nie en dat 'prehispanic indigenous land-use was not conservationist in practice' (Butzer 1993:16). Dit kom voor of ook die Latere Ystertydperkbewoners van Suidoos- en Sentraal-Marico nie hul omgewing ongeskonde gelaat het nie, aangesien daar, soos genoem is, slegs enkele groot bome in John Campbell se ongepubliseerde sketse van Kaditshwene uitgebeeld word en 'n groot mate van erosie by sommige Molokoterreine opgemerk is. Aspekte van die bestaanspraktyke wat moontlik hiertoe aanleiding gegee het, word in hoofstuk VI behandel.

Die opname het in totaal 12 Vroeë Moloko- en 55 Latere Molokovindplekke opgelewer. Daarbenewens is daar ook 4 vindplekke naby die Marico- of Groot-Maricorivier aangetref wat moontlik ook tot die Latere Moloko gereken kan word, maar wat geen klipmure bevat nie. Die klipmuurkomplekse van die Latere Molokofase sluit die ruïnes van Mmutlagae op Klaarstroom 237 JP en Borutwe op Modderfontein 256 JP in, wat volgens oorlewering onderskeidelik met die Bahurutshe booMenwe en die Bahurutshe booManyane verbind kan word. Daarbenewens is 'n groot klipbouvalkompleks op 'n rant op die grens van die plase Bloemfontein 63 JP en Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP opgespoor in die area wat volgens die oorlewering van die Bahurutshe booMenwe met een van hul eertydse hoofsetels, Kaditshwene, geassosieer word. Daardeur is 'n verdere vraagteken geplaas agter Mason (1986) se bevinding dat Kaditshwene op die teenswoordige plaas Vergenoegd geleë was, 'n kwessie wat uitvoerig in die volgende hoofstuk bespreek word.

Kaart 2 Verspreiding van Vindplekke

TABEL 3.1 VINDPLEKOPNAME
 2526CA ZEERUST

TERREINNOMMER	PLAAS	LIGGING EN BESKRYWING
2526CA1	Berg Plaats 285 JP	25° 37' 13" suid; 26° 11' 15" oos; klein klipbouval met ten minste een veekraal van 3,5 m deursnee; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA2	Kwaggafontein 279 JP	25° 38' 05" suid; 26° 11' 35" oos; klein klipbouval met sentrale veekraal van ± 18 m deursnee in die middel, asook twee kleiner krale van 4,5 m en 2,5 m in deursnee; vyf klipsirkels as aanduiding van hutfondasies kom voor; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA3	Kwaggafontein 279 JP	25° 39' suid; 26° 13' 07" oos; klein klipbouval met sentrale veekraal van ± 19 m deursnee en twee aangrensende kleiner krale van 4 m en 6 m deursnee; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA4	Vergenoegd 279 JP	GPS-lesing: 25° 37' 35,4" suid; 26° 05' 43,3" oos; groot klipbouvalkompleks op Vergenoegdtrand en aangrensende plase Kruisrivier 270 JP en Kwarriefontein 280 JP; hierdie terrein is deur Mason (verkeerdelik) as 'Kaditshwene' geïdentifiseer; verskeie smeltoonde en slakhope kom voor; die vindplek is naby die pioniersnederstelling van Jacobsdal geleë en staan onder die Hurutshe as <i>Mmakgamē</i> bekend; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA5	Kwarriefontein 280 JP	25° 36' 12" suid; 26° 06' 19" oos; groot klipbouvalkompleks wat deel vorm van die terrein wat deur Mason as 'Kaditshwene' geïdentifiseer is; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA6	Kruisrivier 270 JP	25° 36' 34" suid; 26° 6' 12" oos; groot klipbouvalkompleks wat deel vorm van die terrein wat deur Mason as 'Kaditshwene' geïdentifiseer is; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA7	Waterkloof 286 JP	25° 36' 27" suid; 26° 13' 30" oos; klein klipbouval met een groterige kraal van ± 17 m deursnee met twee aangrensende krale van sowat 5 m deursnee, asook twee losstaande krale van sowat 5 m deursnee; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA8	Doornhoek 305 JP	25° 42' 23" suid; 26° 11' oos; sowat 20 groot en klein veekrale word op hierdie terrein aangetref; dit sluit aan by terrein 2526AC9; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA9	Kafferskraal 306 JP	25° 42' 52" suid; 26° 11' 17" oos; terrein sluit aan by 2526CA8; bestaan uit ongeveer 20 groot en klein veekrale en aaneengeskakelde klipmuurruimtes; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA10	Waterkloof 286 JP	25° 37' 45" suid; 26° 13' 13" oos; bestaan uit twee aangrensende klipmure wat halfmane vorm van ± 5 m in deursnee; enkele onversierde potskerwe is opgetel; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA11	Waterkloof 286 JP	25° 36' 08" suid; 26° 14' 24" oos; enkele erg vervalle veekrale word aangetref; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA12	Kwaggafontein 297 JP	25° 38' suid; 26° 11' oos; klein klipbouvalkompleks aan die suidelike voet van 'n hoë kop (die terrein lê reeds op 'n rant); bestaan uit een groterige veekraal van ± 20 m deursnee en twee kleiner krale van ± 5 m deursnee; verskeie klipsirkels, die oorblyfsels van hutfondasies, word aangetref; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA13	Kwaggafontein 297 JP	25° 40' suid; 26° 09' 34" oos; erg vervalle klipbouvalterrein wat 'n hele aantal veekrale insluit wat met leiklip gebou is; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA14	Zendelingspost 300 JP	25° 39' 41" suid; 26° 01' oos; terrein lê op Mosega, dit wil sê die area wat gedurende die <i>difaqane</i> eers deur die Hurutshe (±1827/28 - 1832) en daarna deur die Ndebele (1832-1837) bewoon is; slegs twee klein klipkrale van ongeveer 5 m in deursnee asook 'n aantal klipsirkels wat as die basis van hutmure gedien het, kom voor; enkele onversierde potskerwe lê rond

TABEL 3.1 (vervolg)

 VINDPLEKOPNAME
 2526CA ZEERUST

TERREINNOMMER	PLAAS	LIGGING EN BESKRYWING
2526CA15	Vergenoegd 279 JP/Buffelsfontein 299 JP	25° 38' 49" suid; 26° 5' 08" oos; die terrein wat plaaslik as Bosrantjie bekend staan, bestaan uit 'n aantal goedbewaarde veekrale en wooneenhede wat met klilmure afgeskort is; 'n enkele onversierde potskerf is opgemerk; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA16	Weltevreden 275 JP	25° 36' 53" suid; 26° 02' 19" oos; 'n hele aantal houtskoolhope word op 'n rantjie aangetref; hoewel plaaslike blankes dit as smelterye beskou en aan voorhistoriese swart bewoners toedig, is geen slak, tuyères of klei-oonde opgemerk nie; enkele onversierde potskerwe kom wel in die nabyheid van die hope voor, maar die klassifikasie van die terrein bly onseker en dit kan moontlik uit historiese tye dateer
2526CA17	Honingkrans 269 JP	25° 36' 22" suid; 26° 06' 50" oos; 'n kleinerige klipbouval wat oorloop op die plase Kwarriefontein 280 JP en Kruisrivier 270 JP; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA18	Kruisrivier 270 JP	25° 35' suid; 26° 06' 22" oos; mediumgrootte klipbouval op 'n rant; 'n enkele versierde skerf, wat 'n geprikte chevron vertoon, is opgetel; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA19	Schietkraal 246 JP	25° 33' 30" suid; 26° 14' 50" oos; terrein bestaan uit 'n paar alleenstaande klilmure; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA20	Waterkloof 286 JP	25° 36' suid; 26° 14' oos; klein klipbouvalkompleks in suuragtige gemengde bosveld wat uit ten minste 3 veekrale bestaan; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA21	Lotteringskraal 243 JP	25° 33' 30" suid; 26° 12' oos; enkele klilmure het behoue gebly; klipsirkels wat moontlik as muurbasisse gedien het, kom voor; heelwat onversierde potskerwe op die oppervlak; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA22	Waterkloof 286 JP	25° 37' 33" suid; 26° 14' 15" oos; enkele veekrale wat met klip gebou is; heelwat onversierde potskerwe op die oppervlak; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA23	Bokkop 245 JP	25° 32' suid; 26° 14' oos; enkele goedbewaarde klipkrale op 'n rantjie; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA24	Bokkop 245 JP	25° 32' suid; 26° 14' 15" oos; die ligging en voorkoms van die terrein stem ooreen met Mason se Middel-Ystertydperkterreine; dit lê in 'n vallei wat erg verspoel is en plek-plek deur sekelbos ingeneem is; verskeie hope hutpuin word aangetref asook tipiese polichrome Molokopotskerwe; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526CA25	Bokkop 245 JP/Zendelingsplaats 102 JP	25° 31' 20" suid; 26° 14' 23" oos; mediumgrootte klipbouval op 'n rant met verskeie goedbewaarde veekrale; die vloervlak van die veekrale is hoër as dié van die omliggende omgewing en dui moontlik op 'n dik misafsetting; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA26*	Klaarstroom 237 JP	GPS-lesing: 25° 31' 20,2" suid; 26° 01' 08,8" oos; 'n uitgestrekte klipbouvalkompleks wat uit verskeie eenhede bestaan wat deur redelike groot oop ruimtes van mekaar geskei word; van die klilmure kom ook op die aangrensende Kareespruit 238 JP voor; die area word met een van die vroeë hoofsetels van die Hurutsh, Mmutla(wa)gae, verbind; op die terrein is ook die oorblyfsels van 'n paar hutte met die Vroeë Molokovorm aangetref; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA27	Koedoesfontein 266 JP	25° 34' 55" suid; 26° 12' 44" oos; 'n klein maar ruig toegegroeiende klipbouval op 'n rant met suuragtige gemengde bosveld; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA28	Kwarriefontein 280 JP	25° 38' 20" suid; 26° 6' 22" oos; klipbouvalkompleks op 'n lae rant wat deel uitmaak van Mason (1986) se sogenaamde 'Kaditshwene'; kategorie 3: Latere Moloko

TABEL 3.1 (vervolg)

 VINDPLEKOPNAME
 2526CA ZEERUST

TERREINNOMMER	PLAAS	LIGGING EN BESKRYWING
2526CA29	Kwarriefontein 280 JP	25° 38' 20" suid; 26° 6' 22" oos; klipbouvalkompleks op 'n lae rant wat deel uitmaak van Mason (1986) se sogenaamde 'Kaditshwene'; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA30	Kwarriefontein 280 JP	25° 37' 40" suid; 26° 7' oos; klipbouvalkompleks op 'n lae rant wat deel uitmaak van Mason (1986) se sogenaamde 'Kaditshwene'; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA31	Kwarriefontein 280 JP	25° 37' 18" suid; 26° 6' 6" oos; klipbouvalkompleks op 'n lae rant wat deel uitmaak van Mason (1986) se sogenaamde 'Kaditshwene'; kategorie 3: Latere Moloko
2526CA32	Waterkloof 286 JP	25° 37' 30" suid; 26° 13' 45" oos; 'n enkele klipkraal met 'n deursnee van ongeveer 7 m; 'n boonste maler het behoue gebly; kategorie 3: Latere Moloko

TABEL 3.2 VINDPLEKOPNAME
 2526CB GROOT-MARICO
 2526CD LEAD MINE

TERREINNOMMER	PLAAS	LIGGING EN BESKRYWING
2526CB1	Zendelingsplaats 102 JP	25° 31' suid; 26° 16' oos; goedbewaarde klipbouval op rant; onversierde potskerwe en ysterslak kom voor; kategorie 3: Latere Moloko
2526CB2	Schietkraal 246 JP	25° 33' 33" suid; 26° 15' 20" oos; erg geërodeerde terrein in 'n vlakte met Vroeë Molokopotwerk en heelwat tekens van metaalbewerking; moontlik deel van die terrein waarvandaan die smeltoonde afkomstig is wat deur Friede en Steel (1981) opgegrawe is; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526CB3	Vaalkop 264 JP	25° 33' 47" suid; 26° 15' 11" oos; terrein sluit aan by 2526CB2; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526CB4*	Magozastad 248 JP	25° 32' 20" suid; 26° 17' oos; terrein aan die voet van 'n rant; enkele klipmure kom voor, maar die potwerk en hutvorm dui oorwegend op die Vroeë Moloko; heelwat tekens van ystersmelting, onder andere smeltoonde en slakkonsentrasies, word aangetref; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526CB5	Draaifontein 314 JP	25° 44' 30' suid; 26° 21' 30" oos; klein klipbouval op rant met tipiese Bankeveldplantegroei (veldtipe 61); kategorie 3: Latere Moloko
2526CB6	Draaifontein 314 JP	25° 44' 30" suid; 26° 21' 30" oos; klein klipbouval op rant met tipiese Bankeveldplantegroei (veldtipe 61); kategorie 3: Latere Moloko
2526CB7	Kleinfontein 260 JP	25° 33' 50" suid; 26° 19' 40" oos; goedbewaarde klipbouval op rant met regopstaande klippe ('monoliete') naby veekraal; kategorie 3: Latere Moloko
2526CB8	Kleinfontein 260 JP	25° 34' suid; 26° 19' 20' oos; afsetting in versteurde konteks; onversierde potskerwe en Middel-Steentyperkwerktuie kom in erosiesloot voor; die potskerwe is moontlik van 'n nabygeleë klipbouval (2526CB7) afkomstig
2526CB9*	Magozastad 248 JP	GPS-lesing: 25° 33' 16,7" suid; 26° 17' 33" oos; 'n groot aantal Vroeë Molokohutte en enkele klipmure kom aan die voet van 'n rant bekend as Rabogadi voor; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526CB10	Magozastad 248 JP	25° 33' 33" suid; 26° 17' 23" oos; klipbouval wat aansluit by terrein 2526CB9; kategorie 3: Latere Moloko
2526CB11	Modderfontein 256 JP	25° 35' 30" suid; 26° 26' oos; klein klipbouval op rant; kategorie 3: Latere Moloko
2526CB12	Modderfontein 256 JP	25° 36' suid; 26° 28' oos; groot klipbouvalkompleks met enorme veekraal; dit lê naby die Mangope-spoorweghalte en maak moontlik deel uit van Borutwe, die hoofsetel van die Bahurutshe booManyane; kategorie 3: Latere Moloko
2526CD1	Rhenosterfontein 313 JP	25° 47" suid; 26° 21' 20" oos; klein klipbouval op rant in tipiese Bankeveldplantegroei (veldtipe 61); kategorie 3: Latere Moloko

TABEL 3.3 VINDPLEKOPNAME
 2526AC MOKGOLA

TERREINNUMMER	PLAAS	LIGGING EN BESKRYWING
2526AC1	Bloemfontein 63 JP	GPS-lesing: 25° 22' 32,8" suid; 26° 10' 48,9" oos; klipbouvalkompleks op 'n rant bekend as Daskoppie of <i>Mosidi-wa-dithôbôlô</i> ; aan die hand van die inligting in Campbell (1822) oor Kaditshwene kan afgelei word dat dit deel uitmaak van die woonkompleks van <i>Senôsi</i> , die destydse hoof van die <i>Bahurutshe bôôMokgatha</i> ; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC2*	Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP/ Bloemfontein 63 JP	GPS-lesing van ashoop naby die sentrale beeskraal en <i>kgotla</i> : 25° 21' 25" suid; 26° 10' 03,5" oos; groot klipbouvalkompleks op die suidelike deel van die Kaditshwenerant; dit het die hoofeenheid (<i>kgôsing</i>) van die destydse nedersetting gevorm; die grensdraad tussen die twee plase loop deur die middel van die terrein; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC3	Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP	GPS-lesing: 25° 20' 28,9" suid; 26° 10' 1,4" oos; klipbouval op noordelike deel van die Kaditshwenerant; 'n klein gedeelte van die terrein loop oor in Bloemfontein 63 JP; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC4*	Rietfontein 89 JP	25° 23' 52" suid; 26° 7' oos; mediumgrootte klipbouval op rant; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC5	Bloemfontein 63 JP/ Rietfontein 89 JP	25° 22' 37" suid; 26° 10' 23" oos; klipbouvalterrein wat saam met 2526AC1 moontlik deel uitmaak van die suidelike afdeling van die Kaditshwenekompleks; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC6	Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP	25° 18' 33" suid; 26° 9' 22" oos; terrein net aan die Mokgolaspruit; oorwegend Vroeë Molokopotwerk, maar Eilandtipe potskerwe kom ook voor; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526AC7	Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP	GPS-lesing: 25° 20' 19,1" suid; 26° 08' 15,7" oos; terrein aan die voet van 'n rant bekend as Motwane; geen klipmure; ysterslak en heelwat versierde Vroeë Molokoskerwe kom voor; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526AC8*	Rietfontein 89 JP	GPS-lesing: 25° 23' 03,1" suid; 26° 09' 27,8"; oorblyfsels van meer as 20 Vroeë Molokohutte kom voor, asook twee losstaande klipmure; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526AC9*	Rietfontein 89 JP	GPS-lesing: 25° 22' 25" suid; 26° 11' 03,2" oos; oorblyfsels van minstens 6 Vroeë Molokohutte aan die voet van 'n rant bekend as <i>Pelo-ya-thwane</i> ; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526AC10	Mezeg 77 JP	25° 22' 36" suid; 26° 13' 5" oos; enkele veekrale van klip op rant waarna in die algemeen as Tswenyane verwys word; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC11	Leeuwfontein 61 JP	25° 17' 10" suid; 26° 9' 22" oos; erg geërodeerde terrein aan die voet van 'n rant met Vroeë Molokopotswerke; 'n land is vroeër daarvoor aangelê; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526AC12	Leeuwfontein 61 JP	25° 17' suid; 26° 9' 30" oos; klipbouvalkompleks op rant wat as <i>Senwê</i> bekend staan; kategorie 3: Latere Moloko

TABEL 3.3 (vervolg)

 VINDPLEKOPNAME
 2526AC MOKGOLA

TERREINNOMMER	PLAAS	LIGGING EN BESKRYWING
2526AC13	Bloemfontein 63 JP	25° 22' suid; 26° 10' 38" oos; klipboulterrein op rant wat moontlik met die groter Kaditshwenekompleks verband hou; verskeie oorblyfsels van ystersmeltoonde kom naby die klipmure voor; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC14	Bloemfontein 63 JP	25° 22' suid; 26° 10' 38" oos; klipboulterrein wat moontlik met die groter Kaditshwenekompleks verband hou; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC15*	Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP	GPS-lesing: 25° 19' 16,7" suid; 26° 09' 05,9" oos; Vroeë Ystertydperkerrein aan die Mokgolaspruit; visgraatpatrone op potwerk stem ooreen met dié van Rooiberg, Eenheid 1; kategorie 1
2526AC16	Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP	GPS-lesing: 25° 20' 27,8" suid; 26° 05' 05,9" oos; enkele lae klipmure kom aan die voet van 'n rant voor wat as <i>Dikgatō-tsa-ditlōu</i> bekend staan; 'n klein stukkie koperslak is hier opgetel; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC17	Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP	25° 21' 08" suid; 26° 08' 49" oos; klein klipboulkompleks naby 'n rant wat as <i>Seboko</i> bekend staan; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC18	Rietfontein 89 JP	25° 21' 47" suid; 26° 7' 55" suid; reste van verskeie hutvloere en potskerwe kom op 'n vlakte voor; oorblyfsels van reghoekige klipstrukture (huise?) oorvleuel met die Ystertydperkerrein; by laasgenoemde is ook stukkie glas, porselein en 'n hoefyster opgemerk; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526AC19	Rietfontein 89 JP	GPS-lesing: 25° 22' 52" suid; 26° 09' 38,4" oos; verskeie hutpuinhope en potskerwe aan die voet van 'n rant bekend as <i>Pelo-ya-thwane</i> ; kategorie 2: Vroeë Moloko
2526AC20	Bloemfontein 63 JP	GPS-lesing: 25° 22' 27" suid; 26° 11' 14,1" oos; klein klipboulkompleks op 'n lae rantjie; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC21	Leeuwfontein 61 JP	25° 18' 20" suid; 26° 08' 35" oos; lae klipmure, potskerwe en beenreste aan die voet van 'n koppie wat as <i>Mae-a-kgakana</i> bekend staan; kategorie 3: Latere Moloko
2526AC22	Bloemfontein 63 JP	25 23' 15" suid; 26 12' 20" oos; 'n klipstruktuur van ongeveer 5 x 6 m en ± 1 m hoog met 'n enkele ingang; dit lê naby 'n spruit in 'n klofie (Ferreiraskloof) bo-op 'n rant waarin oorblyfsels van keerwalle voorkom; nog tekens van die pioniersbewoning is die opslag van 'n granaatboom

TABEL 3.4 VINDPLEKOPNAME
 2526AD SKUINSDRIF

TERREINNOMMER	PLAAS	LIGGING EN BESKRYWING
2526AD1	Roodesloot 84 JP	25° 23' 55" suid; 26° 16' 04" oos; klipbouval op rant; kategorie 3: Latere Moloko
2526AD2	Veepplaats 82 JP	25° 24' suid; 26° 23' oos; terrein sowat 2 km van die Maricorivier; geen klipmure; polichrome potwerk en potwerk met 'randkeping'; kategorie 4: Latere Moloko, <i>difaqane</i> of post- <i>difaqane</i>
2526AD3	Krielsrust 106 JP	25° 28' 30" suid; 26° 24' oos; klein klipbouval met enkele veekraal op 'n rant; kategorie 3: Latere Moloko
2526AD4	Riekersdam 109 JP	25° 26' suid; 26° 25' oos; terrein sowat 3 km van die Groot-Maricorivier; geen klipmure nie; heelwat onversierde potwerk insluitend 'n koniese potdeksel; kategorie 4: Latere Moloko, <i>difaqane</i> of post- <i>difaqane</i>
2526AD5*	Riekersdam 109 JP	25° 26' 30" suid; 26° 25' oos; terrein sowat 5 km van die Groot-Maricorivier; geen klipmure nie, maar wel enkele kliphopies wat moontlik as fondasies vir graanhouers kon dien; kategorie 4: Latere Moloko, <i>difaqane</i> of post- <i>difaqane</i>
2526AD6	Riekersdam 109 JP	25° 26' 40" suid; 26° 25' oos; terrein sowat 5 km van die Groot-Maricorivier; geen klipmure nie, maar wel enkele kliphopies wat moontlik as fondasies vir graanhouers kon dien; kategorie 4: Latere Moloko, <i>difaqane</i> of post- <i>difaqane</i>
2526AD7	Welverdiend 105 JP	25° 29' 40" suid; 26° 19' 20" oos; klein klipbouval op rant; ruig toegegroeï; die krale staan vol bloubuffelsgras; kategorie 3: Latere Moloko
2526AD8	Kromellenboog 104 JP	25° 28' suid; 26° 21' 30" oos; taamlik groot klipbouvalkompleks bo-op rant in suuragtige gemengde bosveld waarin <i>Terminalia sericea</i> en <i>Burkea africana</i> oorheers; kategorie 3: Latere Moloko
2526AD9	Kromellenboog 104 JP	25° 28' 13" suid; 26° 21' 45" oos; klein klipbouvalkompleks bo-op rant bekend as Tafelkop; bloubuffelsgras (<i>Cenchrus ciliaris</i>) kom in die klipkrale voor; kategorie 3: Latere Moloko